

вочевидь, має свідчати про більш глибокий зміст цього явища.

І все ж, доба “воєнного комунізму” – це час, коли відбувалися і розробка концепції державної монополії зовнішньої торгівлі, і практична апробація перших заходів більшовицького режиму в сфері зовнішньої торгівлі. Поза сумнівом, що політика “воєнного комунізму” так чи інакше відбилась і на природі державно-монопольної зовнішньої торгівлі “країни Рад”.

Зовнішня торгівля радянської України вже з часу “воєнного комунізму” стає залежною від волі і планів московського більшовицького центру, який звикав розглядати будь-які ресурси і можливості української “периферії” як свої власні. Не дивно, що державна монополія зовнішньої торгівлі поширювалася й на територію України.

Зовнішня торгівля як така в сучасному світі розглядається як серйозна наукова проблема, вивчення якої потребує об’єднання зусиль представників різних наук. Залежність сучасного людства від ефективності зовнішньоторговельних процесів змушує дослідників цього складного і системного явища аналізувати й обов’язково враховувати відповідний історичний досвід.

Вищенаведені аргументи безперечно визначають актуальність проблеми державної монополії зовнішньої торгівлі доби “воєнного комунізму” та при переході до непу, в тому числі і в контексті перспектив радянської митно-тарифної справи.

Постановка завдання. Стаття аналізує причини і шляхи впровадження державної монополії зовнішньої торгівлі в контексті реалізації більшовицької політики “воєнного комунізму” і при переході до непу. Співставляються погляди як ідеологів і прихильників режиму монополії, так і їх супротивників з-поміж вищих радянських державних і партійних діячів і функціонерів. Досліджується вплив монополії зовнішньої

торгівлі на розвиток радянської митної справи.

Результати дослідження. Радянська історіографія, присвячена проблематиці державної монополії зовнішньої торгівлі, повсякчас підкреслювала, що основним ідеологом і натхненником цього специфічного режиму був безпосередньо лідер правлячої партії і радянської держави В. Ленін. Це не зовсім так. Ясна річ, без волі Леніна, його схвалення, монополія ніколи б не була реалізована практично, але автором ідеї все ж таки був не він. Американський дослідник Т. О’Коннор вважає, що з ідеєю державної монополії зовнішньої торгівлі було пов’язане ім’я майбутнього наркома зовнішньої торгівлі Леоніда Красіна, який запропонував її ще у грудні 1917 р. Леніну [10].

У перші півроку своєї влади більшовики змушені були дозволяти обмежену торгівлю приватним особам і комерційним фірмам, і це можна пояснити декількома причинами. По-перше, у них не було готової програми дій у сфері зовнішньої торгівлі; по-друге, вони поки освоювали внутрішні запаси і ресурси, накопичені під час світової війни; по-третє, у них не вистачало кваліфікованих кадрів для здійснення під власним контролем зовнішньоторговельних операцій. Але Леніна та його найближче оточення явно не влаштував той факт, що вітчизняний приватний капітал, який з точки зору більшовицьких догматів розглядався політичним ворогом правлячого режиму, мав, хоча й обмежений, доступ на світові ринки. Економічні контакти вітчизняних підприємців із західними капіталістами могли рано чи пізно привести до політичного альянсу. Подібне треба було попередити.

Таким чином, 22 квітня 1918 р. уряд РСФРР прийняв декрет “Про націоналізацію зовнішньої торгівлі” [2, 158; 11]. Це означало, що в той час, як всі інші держави традиційно використовували митні тарифи, пільги та заборони для регулювання зовнішньої торгівлі, режим більшовиків намагався встановити над останньою повний

державний контроль, називаючи це націоналізацією. Безперечно, такий захід повністю відповідав духу політики “воєнного комунізму”.

О’Коннор у рішенні Раднаркому РСФРР бачить і економічні причини. На його думку, “уряд запровадив монополію, будучи зацікавленим у максимально швидкому відновленні економіки і вважаючи, що абсолютний державний контроль за імпортом та експортом дозволить скоріше досягти цю мету...” [10]. Втім, і О’Коннор основну причину впровадження монополії бачить, насамперед, в області ідеології та політики. Він, зокрема, вважає, що рішенню більшовицького уряду щодо монополії суттєво сприяв Брестський договір, укладений 1 березня 1918 р., адже більшовики побоювалися запозятливих німецьких підприємців: “З практичної точки зору, націоналізація зовнішньої торгівлі була відповіддю (більшовиків) на договір, але в принципі, монополізація диктувалась ідеологією, бо партія спочатку визначала її як соціалістичний захід” [10].

Оголошення декрету від 22 квітня 1918 р. ніяк не означало, що державна монополія зовнішньої торгівлі стала реально діючою, адже “Совети не відсторонили від діяльності вже існуючі торгові агенства та організації. ...Даний закон не встановив повної державної монополії, що було тоді передчасно, позаяк Совети ще не мали для цього відповідної інфраструктури. Більш того, певні ускладнення у впровадженні монополії виникли і через часті спроби обійти її як з боку приватних торговців, які були проти неї, так і з боку державних органів. Підприємства та економічні комісаріати часто здійснювали імпортно-експортні операції самостійно, не консультуючись з НКТіП і не питаючи на них дозволу” [10].

Пізніше у своїй книзі “Питання зовнішньої торгівлі” Красін визнавав, що впроваджена державна монополія зовнішньої торгівлі робила по суті зайвим митно-тарифне регулювання і митну службу в цілому, тому в період “воєнного комунізму”

урядовці серйозно розглядали можливість ліквідації митних структур [6, 75]. Очевидно, неможливість моментального впровадження ефективного режиму монополії не дозволила прагматику Красіну, до складу наркомату якого входила митна служба, відважитись на ліквідацію останньої. Але він залишив основною не традиційну фіскальну функцію митної системи, а контрольну, роблячи таким чином митні органи інструментом, зняряддям монополії зовнішньої торгівлі.

Тим не менш, режим монополії залишався неефективним. Як приватні підприємці-торговці, так і державні економічні організації продовжували його порушувати, і зрозуміло чому. В країні продовжувались бойові дії, тривала товарно-продовольча криза, ширились епідемії тощо. Всі бажали вижити, тому впроваджувані більшовиками “воєннокомуністичні” заходи, включно з монополією зовнішньої торгівлі, не були для страдаючого населення чимось сакральним. Ініціаторів і прихильників монополії зовнішньої торгівлі така ситуація, звісно, принципово не влаштовувала. 30 квітня 1919 р. з’явився новий декрет РНК РСФРР, що підтверджував обов’язковість режиму монополії зовнішньої торгівлі для всіх підприємств без винятку: державних, кооперативних, приватних. Немає сумніву, що новий декрет був спричинений частими порушеннями декрету від 22 квітня 1918 р.

Проте і цього виявилось замало: в 1920 р. радянський уряд запровадив кримінальну відповідальність за порушення режиму монополії, а 17 березня 1921 р. видав ще один декрет, яким усі комісаріати та установи категорично зобов’язувалися не порушувати закон 1918 р. про монополію зовнішньої торгівлі.

Як вважається, режим монополії зовнішньої торгівлі фактично запрацював з 1920 р., коли Наркомат торгівлі і промисловості було реорганізовано у Наркомат зовнішньої торгівлі. Ідеолог монополії Л. Красін, очоливши НКЗТ, отримав крім законодавчої і практичну

можливість реалізовувати принципи монополії, а також захищати цей режим від нападок тих урядовців, які вважали його надто неефективним засобом впровадження радянської зовнішньої торгівлі.

Монополія зовнішньої торгівлі стала справжньою проблемою для більшовицького керівництва при переході держави до нової економічної політики. Розуміючи, наскільки сильно економічна криза впливає на здатність комуністів утримувати політичну владу, Ленін змусив правлячу партію переглянути ставлення до економіки, в тому числі й до засобів поповнення державного бюджету. Стає помітним, як дещо легковажне ставлення до митної справи змінюється на прискіпливу увагу до ролі митних зборів, а відтак і до митних тарифів.

Утім, слід зауважити, що не йдеться про якісь крайнощі у внутрішній політиці нового режиму. Подалання кризи в економіці мало, на думку Леніна, стабілізувати соціально-політичну ситуацію в країні, заспокоїти населення, водночас підкріпивши більшовицький режим ресурсами і коштами. Лібералізуючи економіку, особливо сферу торгівлі, більшовики легалізували допуск на ринок приватного капіталу, щоправда, надзвичайно обмежуючи його законодавчо. Значний зиск мала дати зовнішня торгівля, тим більше, що зовнішньоторговельні контакти мали б привести до політичного визнання радянської влади з боку капіталістичних держав. Отже, зовнішньоторговельну сферу треба було нормалізувати, так би мовити, цивілізувати, зробити привабливішою для іноземних партнерів. З тією ж метою відповідним чином мала бути реорганізована і радянська митна система.

З іншого боку, існували острахи, підкріплені, звісно, ідеологією, що західні капіталісти тільки і мріють про повалення радянського режиму, якщо не у військовий спосіб, то принаймні шляхом економічного поневолення. Саме про це постійно переймався Ленін, категорично

відмовляючись відмінити державну монополію зовнішньої торгівлі.

Інша загроза бачилась у відновленні капіталістичних відносин на внутрішньому ринку. В 1921 р. лідери більшовиків усвідомлювали, що в державі залишається достатня кількість людей, охоче готових активізувати свою приватновласницьку діяльність у промисловості, торгівлі, фінансовій сфері тощо. Для більшовиків це було неприпустимо передовсім з політичної точки зору. Л. Красін, зокрема, розглядав нову економічну політику як спробу “нових дрібно-буржуазних верств, що виникають у живлячому середовищі внутрішнього ринку, на кількісній перевазі дрібного виробництва, дрібного селянства в нашій країні, ...повернути ...розвиток нової економічної політики на рейки відновлення капіталізму” [7, 6]. Розмірковуючи про найбільш ефективні методи протидії таким намаганням відновлення капіталістичних відносин, він писав: “З моменту закінчення інтервенційних воєнних спроб боротьба точиться в області економічній. Нашим головним оплотом в цій боротьбі, що захищає пролетарську диктатуру і завоювання Жовтневої революції, є монополія зовнішньої торгівлі. Звідси протиставлення цих двох об’єктивно ворожих один одному і таких, що борються між собою, принципів – монополії зовнішньої торгівлі і непу” [7, 8].

Отже, слова Красіна свідчать, що тим крилом вищого більшовицького керівництва, яке поділяло погляди Леніна щодо монополії зовнішньої торгівлі, важливість останньої визначалося передусім політичними, а не економічно-фінансовими критеріями.

Втім, зняття економічної блокади “країни Рад” у 1920 р. і затвердження курсу нової економічної політики у 1921 р. автоматично вели до активізації зовнішньоторговельних контактів радянської держави. Під впливом цих обставин, чимало зацікавлених урядовців і господарських діячів виступили за відкриття портів для вільної торгівлі, надання права місцевим господарським

органам за їх власною ініціативою укласти торговельні угоди з іноземними фірмами. Як зазначав Т. О'Коннор, "після впровадження політики непу комісаріати та державні заводи й фабрики почали чинити тиск, вимагаючи модифікації монополії зовнішньої торгівлі, в яку спочатку передбачалося внести лише незначні зміни. Ці "державні економічні установи" повинні були посилати за кордон своїх представників в якості радників на переговорах із укладання комерційних угод, що проводилися НКЗТ, мати справу із закордонними підприємцями безпосередньо їм заборонялося" [10].

Таким чином, в другій половині 1921 р. значна група радянських промислових і державних функціонерів почала вимагати від вищого керівництва відміни монополії, бо ці діячі бажали самі торгувати із світом в обхід НКЗТ. Їх аргументи проти монополії фактично співпадали з тими, якими вони оперували за доби "воєнного комунізму", однак тепер вони мали більш переконливий вигляд, адже запровадження непу ідеологічно монополію нібито більше не виправдовувало.

Ленін, як зазначалося вище, боявся, що під впливом подібних ідей державна монополія взагалі буде скасована. В цілому, дискусія з цієї проблеми в урядово-партійних колах тривала протягом другої половини 1921 – початку 1923 р. Вважається, що лише на початку 1923 р. точка зору Леніна щодо необхідності монополії зрештою перемогла. Саме з цього моменту митно-тарифна система і політика розглядаються не як альтернатива, а як невід'ємна складова державної монополії зовнішньої торгівлі, як особливий різновид радянського промислового протекціонізму.

Таким чином, проблема державної монополії зовнішньої торгівлі вже від часу "воєнного комунізму" посідала ключове, визначальне становище як у характері зовнішньоторговельної діяльності "країни Рад", так і в становленні радянської митної служби, зокрема й митно-тарифної політики. Однозначної думки щодо перспектив і

призначення монополії зовнішньої торгівлі, в тому числі в контексті впливу останньої на радянську митну систему у представників більшовицького режиму в момент переходу до непу вочевидь не було, і це не залишилось непоміченим радянськими істориками. На думку дослідника В. Шишкіна, наприклад, "у період "воєнного комунізму", коли держава встановила майже повний контроль над розподілом усіх внутрішніх матеріальних і продовольчих ресурсів, монополія зовнішньої торгівлі здавалася само собою зрозумілим способом планового обміну товарних надлишків на необхідні закордонні вироби. При цьому не виникало питання і про форми здійснення монополії зовнішньої торгівлі. Нова економічна політика привела до поживлення внутрішнього ринку, розвитку товарно-грошових відносин, переведення державних підприємств і господарських об'єднань на госпрозрахунок. Відома свобода торгового обігу всередині країни, накопичення підприємцями, господарськими організаціями, кооперативами тощо певних товарних запасів, поява приватника – все це зумовило розгортання з другої половини 1921 р. дискусії в господарських і партійних колах про характер і способи здійснення зовнішньої торгівлі в умовах нової економічної політики. Спочатку мова йшла лише про встановлення тісніших економічних зв'язків державних підприємств і господарських органів із зовнішніми ринками за умов непохитності самого принципу монополії зовнішньої торгівлі" [15, 394].

Дискусія щодо перспективи монополії зовнішньої торгівлі фактично розпочалась 9 серпня 1921 р., коли в "Известиях" було опубліковано "Наказ РНК (РСФРР) про втілення в життя початків нової економічної політики". У розпорядженні уряду, зокрема, говорилось, що "для розвитку торговельних зносин із закордоном господарським органам має бути надано право участі в укладанні угод і реалізації їх, а також право

мати свої представництва при закордонних органах НКЗТ” [3; 12; 15, 394].

Як бачимо, радянські господарські організації, відповідно до цього наказу, одержували можливість, хоча й обмеженої, але все ж таки самостійної зовнішньоекономічної діяльності, що автоматично звужувало відомчі повноваження НКЗТ, який від часу “воєнного комунізму” звик відчувати себе справжнім монополістом у царині радянської зовнішньої торгівлі. Урядовий наказ, таким чином, зачепив інтереси багатьох, тому дискусію, яка незабаром розпочалася в радянсько-партійних колах, можна вважати лише одним із видів міжвідомчої боротьби.

Від самого свого початку дискусія про форми і способи здійснення зовнішньої торгівлі переросла в активне обговорення. Вже з липня 1921 р., тобто від часу, коли багатьом зацікавленим стало відомо про підготовку відповідного урядового наказу, в радянській пресі почали з’являтися статті, автори яких, критикуючи громіздкий апарат НКЗТ, доволі аргументовано закликали надати всім галузям вітчизняної промисловості право самостійно закуповувати за кордоном потрібну сировину та устаткування. В інших статтях пропонувалося дозволити виходити на зовнішній ринок вітчизняному приватному капіталові, що розглядалося в деяких колах фактично як заклик децентралізувати радянську зовнішню торгівлію. Як крайній захід, пропонувалося відсторонити НКЗТ безпосередньо від укладання торговельних угод з іноземними партнерами і зберегти монополію на експорт за умов вільного ввезення. Пропонувалося також відкрити низку пунктів вільної торгівлі з іноземними партнерами (порто-франко) тощо [4; 15, 395; 16-25].

Опонентом таких пропозицій і проєктів виступав, головним чином, нарком зовнішньої торгівлі Леонід Красін, якого підтримувала група авторів статей, що їх публікувала переважно “Правда” (С.

Гонікман, М. Рікунов). Є підстави думати, що ці автори були так чи інакше пов’язані з наркоматом зовнішньої торгівлі, принаймні Рікунов у 1921-1922 рр. був членом колегії НКЗТ РСФРР. Аргументація ортодоксальних захисників монополії зовнішньої торгівлі містила три основні моменти: “По-перше, за планового ведення господарства лише монополія зовнішньої торгівлі сприяє виконанню виробничої програми тими чи іншими галузями соціалістичної економіки. Відмова від монополії означала б передачу функції забезпечення необхідними закордонними матеріалами та реалізації товарних надлишків до рук анархічно діючих приватних посередників чи господарських організацій. По-друге, в умовах доволі гострого споживчого голоду в Росії (звичайно, мається на увазі вся “країна Рад”. – Авт.) відміна монополії означала б можливість для іноземних торговців за безцінь скуповувати і вивозити цінну сировину. По-третє, вільне ввезення дешевих іноземних товарів підірвало б низку галузей вітчизняної промисловості” [15, 395]. Захищаючи державну монополію, а також максимальні повноваження власного відомства у справі контролю зовнішньоекономічної діяльності радянських господарських органів, Красін водночас виступав за активізацію такої діяльності, до чого, власне кажучи, підштовхував курс непу.

Серед вищого партійного і державного радянського керівництва, слід зазначити, єдиної думки щодо перспектив монополії зовнішньої торгівлі не було. Деякі відповідальні представники Вищої ради народного господарства (ВРНГ) прямо виступали за її відміну. План денационалізації зовнішньої торгівлі запропонував, наприклад, В. Мілютін (до березня 1921 р. був заступником голови ВРНГ, а після того заступником голови економічної наради Північно-Західної області РСФРР), але політбюро партії на засіданні 10 листопада 1921 р. під тиском Леніна цей план відхилило.

Наступний тур боротьби за майбутнє монополії розпочався наприкінці 1921 р., коли послідовно відбулись 11-а всеросійська конференція РКП(б) (19-22 грудня) і IX Всеросійський з'їзд Рад (22-27 грудня).

На конференції від імені ЦК партії із звітом виступив Л. Каменєв. У резолюції “Про поточні задачі партії у зв’язку із відновленням економіки” підтверджувався принцип державної монополії, але також пропонувалося, аби кооперативи, державні трести чи групи державних підприємств допускалися до здійснення імпортно-експортних операцій за згодою НКЗТ. Резолюція рекомендувала також створювати змішані імпортно-експортні компанії, які мали фінансуватися державою і приватними фондами, для здійснення зовнішньої торгівлі водночас із вже існуючими торговельними організаціями. Категоричними супротивниками монополії, отже, захисниками традиційного митно-тарифного регулювання, на конференції виступили член президії ВРНГ І. Смілга, заступник наркома землеробства РСФРР Н. Осинський (В. Оболенський) та Мілютин. Ухильну позицію зайняв член політбюро ЦК РКП(б) Л. Каменєв. 11-а конференція висловила за “збереження за державою монополії зовнішньої торгівлі” з наданням державним, господарським, кооперативним структурам тощо права участі у зовнішньоторговельних операціях на основі особливих угод з НКЗТ і під його повним контролем [5, 591; 15, 396]. IX Всеросійський з'їзд Рад прийняв аналогічне рішення [1, 282].

Керівництвом партії заступникові наркома зовнішньої торгівлі А. Лежаві було дано доручення розробити конкретні пропозиції про способи і форми подальшої реалізації державної монополії зовнішньої торгівлі. Були підготовлені “Тези про зовнішню торгівлю”, які наприкінці 1921 р. розглядалися Вищою економічною комісією РНК РСФРР і були прийняті 4 січня 1922 р. “Тези” передбачали збереження монополії, але пропонували надати певні права у сфері експорту та імпорту господарським,

державним, кооперативним та змішаним організаціям.

Не дивлячись на повну підтримку позиції Красіна і Лежави Леніним, тези НКЗТ зустріли критику з боку низки впливових партійних, державних, господарських діячів, які продовжували захищати ідею повної чи часткової відміни монополії зовнішньої торгівлі. Протягом січня-лютого 1922 р. за послаблення монополії виступали член політбюро ЦК партії Г. Зінов'єв, керівник Центрального управління вугільної промисловості Донбасу, голова Головного концесійного комітету і з 1922 р. заступник голови Держплану Г. П'ятаков, члени ЦК М. Бухарін і Л. Каменєв; член колегії Наркомату фінансів і з 1922 р. спочатку заступник, а потім і нарком фінансів Г. Сокольников пропонував замінити монополію системою торговельних концесій. У відповідь колегія НКЗТ ухвалила рішення доручити Красіну захищати “Тези про зовнішню торгівлю” на засіданні політбюро ЦК РКП(б) у редакції, яку прийняла Вища економічна комісія, а також звернутися до ЦК РКП(б) з пропозицією розглянути питання про монополію на найближчому з'їзді партії [15, 397].

Ленін, як і до цього моменту, “був переконаний, що монополія – це надійний захист від економічного імперіалізму західних держав. Перед цією загрозою для нього, як і для Красіна, дієвість даного заходу відходила на другий план” [10]. Він все більше переконувався, що його опоненти-однопартійці у питанні про монополію просто не враховували серйозність політичної складової цієї проблеми. У своєму листі до членів політбюро від 3 березня 1922 р. Ленін категорично підтримав Красіна і висловився за остаточне затвердження тез Лежави. Активна позиція лідера правлячої партії дала свої результати: політбюро розглянуло тези з поправками на своїх засіданнях 4 та 10 березня і затвердило їх.

Вже 13 березня 1922 р. з'явилась постанова ВЦВК “Про зовнішню торгівлю”, основою якої були затверджені політбюро

тези Лежави. Постанова однозначно зазначала, що радянська зовнішня торгівля є державною монополією, яку здійснює НКЗТ РСФРР, проте фіксувала дві важливі зміни режиму монополії: по-перше, державним підприємствам, кооперативам та виконавчим комітетам місцевих рад дозволялося брати безпосередню участь у експортно-імпорتنих операціях, щоправда під контролем або шляхом посередництва Наркомзовнішторгу; по-друге, дозволялось створення акціонерних імпортно-експортних компаній із змішаним капіталом, який частково належав комісаріатові, а частково – приватним вітчизняним чи закордонним власникам [10; 13; 15, 397]. Ленін оцінив цей законодавчий акт як свідчення заміни абсолютної монополії на ліберальну. Декрет, як зауважив О'Коннор, “надав юридичного статусу радянській політиці зовнішньої торгівлі до кінця десятиріччя” [10].

Слід зазначити, що навіть ця постанова ВЦВК не поклала край дискусії про принципи і перспективи монополії зовнішньої торгівлі. Не бажали змінювати свою думку Сокольников, Бухарін. Не було одностайності навіть серед керівництва НКЗТ. Зокрема член колегії НКЗТ М. Фрумкін запропонував новий план різкого послаблення державної монополії, залишивши її лише для кількох видів товарів [15, 398]. Його план підтримали деякі члени політбюро ЦК РКП(б). Фрумкін настільки серйозно розійшовся з Красіним у поглядах щодо характеру монополії зовнішньої торгівлі, що у листі на адресу вищого партійного керівництва своє призначення заступником наркома зовнішньої торгівлі і членом колегії НКЗТ оцінив як помилкове і попросив залишити його на попередній роботі у Наркомпроді.

Важко спрогнозувати, як далі б розвивалася ситуація, якби в неї не втрутився нарком фінансів (за сумісництвом повноважний представник РСФРР у Німеччині) М. Крестинський, лист якого 15 травня одержав Ленін. Крестинський,

зокрема, зазначав, що розбіжності між впливовими радянськими діячами в оцінках характеру монополії зовнішньої торгівлі почали негативно позначатися на торгових переговорах з іноземними партнерами. Останні, і це не було таємницею, бажали відміни монополії, тому дещо гальмували переговорні процеси, очікуючи на більш сприятливу для себе кон'юнктуру. Реакція Леніна була блискавичною. Він запропонував “формально заборонити” будь-які розмови про послаблення державної монополії і почав готувати нову резолюцію політбюро ЦК з цього питання, яка була затверджена вже 22 травня. На думку радянських дослідників, “рішуча вимога Леніна була більш ніж своєчасною, бо атака на монополію зовнішньої торгівлі починала набувати характеру об'єднаного виступу не тільки прибічників її “розкріпачення” всередині країни, але й зацікавлених в її зриві капіталістичних кіл Заходу” [15, 398].

Запровадження першого митного тарифу вплинуло на поновлення апаратної боротьби та дискусії щодо актуальності державної монополії зовнішньої торгівлі. О'Коннор вважає також, що “конфронтація кінця 1921 і 1922 р. між тими, кого можна віднести до лівих і правих у РКП(б) з приводу державної монополії зовнішньої торгівлі відбулась почасти через збільшення в цей період обсягу радянської торгівлі, а також через явний дисбаланс радянського імпорту та експорту (перший істотно переважав. – Авт.)” [10]. Із середини 1922 р. позиції захисників монополії дещо послабались через хворобу Леніна. Деякі члени політбюро пожвавились. Керівництво конкуруючих з НКЗТ відомств продовжило критику монополії на сторінках періодичних видань. Лунали заклики відмінити монополію, замінивши її вільною торгівлею в спеціальних пунктах, а також системою мит і митної охорони в інших місцях. Ідеологом цього напрямку подальшого розвитку митної справи був Бухарін. Проблема продовжувала обговорюватися протягом червня-вересня 1922 р. на засіданнях політбюро ЦК партії,

спеціальної комісії з питань зовнішньої торгівлі, уряду [15, 399]. Опоненти Красіна, яких він називав прибічниками вільної торгівлі і які представляли переважно ВРНГ, доводили, що “з 1918 р. монополія проявила себе недостатньо ефективно головним чином з причини нездатності спочатку НКТіП, а потім і НКЗТ швидко реагувати на швидкоплинну економічну ситуацію як в країні, так і за кордоном, відсутність кваліфікованих кадрів також відіграло певну роль у тому, що ефект був незначним” [10].

Наступна атака на Красіна відбулась влітку 1922 р.: 27 червня Г. Зінов'єв на засіданні політбюро запропонував передати оперативні торгові функції НКЗТ іншим організаціям, що підтримувалося керівництвом ВРНГ. Політбюро схвалило пропозицію Зінов'єва та призначило спеціальну комісію на чолі з іншим членом політбюро Л. Каменевим для підготовки необхідної резолюції. Не дивлячись на протест Красіна, комісія на початок серпня підготувала резолюцію, якою зовнішньоторговельні функції вилучалися з-під юрисдикції НКЗТ. 8 серпня 1922 р. ЦК схвалив цю резолюцію, основні ідеї якої були опрацьовані Сокольниковим та Бухаріним [10].

Схоже на те, що у жовтні 1922 р. апологети ідеї послаблення державної монополії зовнішньої торгівлі почали перемогати. Спочатку 6 жовтня на засіданні пленуму ЦК РКП(б), на якому знов таки через хворобу був відсутній Ленін, було заслухано запропоноване Сокольниковим питання про режим зовнішньої торгівлі. Зінов'єв запропонував прийняти резолюцію комісії Каменєва. Постанова, прийнята цим пленумом, дійсно передбачала послаблення монополії. Пленум навіть рекомендував Раді праці та оборони РСФРР дозволити тимчасове ввезення і вивезення окремих товарів на окремих ділянках державного кордону (по суті пропонувалося створення вільних економічних зон) і через деякі морські порти [9, 89, 90].

Керівництво НКЗТ, можливо за деяким винятком (М. Фрумкін), критично поставилось до резолюції пленуму ЦК. Вже 9 жовтня колегія НКЗТ на своєму засіданні ухвалила звернутися до ЦК із запереченням вищезазначеної резолюції, а Красіну доручалось переговорити безпосередньо з Леніним “про можливість призупинення втілення в життя даної постанови і перенесення її на розгляд найближчої (партійної) конференції” [15, 399, 400]. Однорідці Красіна, захищаючи монополію, зазначали неефективність нової митно-тарифної політики, адже імпортна продукція, яка ввозилась за планами НКЗТ, не продавалась, а передавалась державним організаціям, відомствам, підприємствам знов таки за планом. Такий порядок дійсно робив митні тарифи малоефективними. Вони застосовувалися здебільшого по відношенню до приватних організацій, доступ яких до ринку і без того був надзвичайно обмеженим державою. Судячи з усього, Красін з деякими своїми колегами були готові, у випадку ігнорування вищим партійним керівництвом їхньої позиції, залишити роботу в НКЗТ. Проте цього не сталося: активна протидія наркома зовнішньої торгівлі нарешті принесла бажані для його оточення результати.

Вже 11 жовтня 1922 р. Красін направив до ЦК РКП(б) опротестування постанови пленуму від 6 жовтня, звертаючи увагу на той факт, що питання про монополію попередньо не обговорювалося із зацікавленими наркоматами, в тому числі НКЗТ, а тези Сокольникова навіть не пропонувалися НКЗТ для ознайомлення. Нарком запропонував альтернативний проект “Тези Комісаріату зовнішньої торгівлі про зовнішньоторговельну політику”. Позицію Красіна підтримали голова Центроспілки РСФРР Л. Хінчук та деякі інші господарські діячі [15, 400]. Двічі, 11 та 12 жовтня, Красін зустрічався з цього питання з Леніним, який укотре його підтримав.

Ленін, як і дотепер, залишався палким захисником державної монополії зовнішньої

діяльність торгових представництв РСФРР за кордоном, висловились за збереження монополії. Сам Ленін двічі, 13 і 15 грудня, напередодні пленуму ЦК, направляв колегам листи, критикуючи позиції Бухаріна і захищаючи монополію.

На початку грудня Красін кулуарно з'ясував, що Троцький, який 6 жовтня був відсутній на засіданні пленуму, критикував у розмовах резолюцію комісію Каменєва. З подачі наркома зовнішньої торгівлі Ленін попросив Троцького виступити 18 грудня на засіданні пленуму на захист монополії. Ленін, крім того, офіційно висловив свою незгоду з позицією Бухаріна і Сокольникова.

Дані комісії Ярославського, непохитна позиція Красіна і деяких інших господарників, а головне – аргументований тиск Леніна у комплексі змусили переважну більшість членів ЦК перейти на бік захисників монополії. Про зміну своїх поглядів у листі до членів ЦК від 15 грудня повідомив, зокрема, Сталін. До 18 грудня про зміну своїх поглядів у цьому питанні висловились Зінов'єв і Каменєв [10; 15, 401].

Отже, нічого дивного немає в тому, що грудневий пленум ЦК, засідання якого відбулось 18 грудня 1922 р., прийняв рішення, яке “підтверджувало “безумовне збереження та організаційне зміцнення монополії зовнішньої торгівлі”; відмінив постанову попереднього пленуму ЦК від 6 жовтня 1922 р.; підкреслив шкоду дискусії про монополію, що “викликає в капіталістичному світі уяву про нашу нестійкість з цього питання”; запропонував встановити твердий порядок господарських органів, які мали право брати участь у зовнішній торгівлі під контролем НКЗТ і з правом вета останнього і відкликати з-за кордону всіх представників госпорганів, яким не дозволено вести самостійні операції на зовнішніх ринках” [15, 401, 402].

Аби закріпити успіх, Ленін запропонував передати питання на розгляд XII з'їзду РКП(б). Як наслідок, з'їзд, що відбувся у квітні 1923 р., прийняв резолюцію, підтверджуючи “непорушність монополії зовнішньої

торгівлі і неприпустимість якого-небудь її обходу чи коливання при її проведенні і доручає новому ЦК вжити систематичних заходів щодо зміцнення і розвитку режиму монополії зовнішньої торгівлі” [5, 682; 8, 589-590; 9, 90, 91; 15, 402].

Отже, як зазначав відомий радянський дослідник зовнішньоекономічної політики СРСР В. Шишкін, підбиваючи підсумок цієї довготривалої історії, “гостра дискусія 1921-1922 рр. у партійних і державних колах щодо характеру зовнішньої торгівлі у зв'язку з переходом до непу, в якій найактивнішу і діяльну участь взяв В. І. Ленін, також закінчилась підтвердженням на грудневому (1922 р.) Пленумі ЦК і XII з'їзді РКП(б) (квітень 1923 р.) непохитності принципу державної монополії зовнішньої торгівлі” [14, 86].

Не дивлячись на рішення з'їзду партії, Бухарін і Сокольников, проте, залишалися на своїх попередніх позиціях, виступаючи за послаблення монополії і “доводячи, що без імпорту недорогих споживчих товарів у селян не буде стимулу збільшувати врожаї, що були необхідні для експорту” [10]. Крім того, значна кількість державно-партійних функціонерів і чиновників постійно критикували НКЗТ за його некомпетентність і низький рівень діяльності. Критика дещо ослабла після реорганізації НКЗТ у Наркомат зовнішньої та внутрішньої торгівлі, що сталось у 1925 р. Остаточо ж суперечки про монополію припинились наприкінці 1920-х років, коли Сталін припинив взагалі будь-які дискусії про економіку та політику [10].

Висновки. Однією із складових більшовицької політики “воєнного комунізму” завжди розглядалася державна монополія зовнішньої торгівлі. Режим монополії означав, що держава перебирала на себе право здійснення будь-яких зовнішньоторговельних операцій, відібравши його у приватновласних комерційних фірм та кооперативних організацій. У системі ж державних органів це право реалізовувалося не будь-яким відомством, а виключно Наркоматом торгівлі

і промисловості, який у 1920 р. був реорганізований у Наркомат зовнішньої торгівлі.

Хоча за доби “воєнного комунізму” режим монополії часто порушувався, більшовики, тим не менш, від нього не відмовлялися, адже питання монополії для них мало скоріше політичне (утримання влади), ніж суто економічне значення. За умов реалізації монополії значно обмежувалася роль традиційної митної служби, від якої, втім, більшовики не відмовились, зробивши її додатковим інструментом режиму монополії зовнішньої торгівлі. Переорієнтація радянського митного відомства на виконання насамперед контрольних, а не фіскальних функцій і стала основою його радянизації.

При переході до непу, з активізацією і внутрішнього, і зовнішнього економічного життя, навіть серед самого більшовицького істеблїшменту з’явилися такі, що з різних причин виступали або за повне скасування монополії, або за деяке її обмеження. Основним захисником монополії залишався тодішній нарком зовнішньої торгівлі РСФРР (СРСР) Л. Красін, якого, щоправда, можна запідозрити у захисті відомчих інтересів. Після тривалої офіційної і закулісної боротьби прибічників режиму монополії та їх опонентів зрештою, категорично підтримані Леніним, перемогли перші. Тобто, незважаючи на лібералізацію економічної сфери, режим радянської державної монополії зовнішньої торгівлі залишався фактично незмінним. Основну причину цього, як і за доби “воєнного комунізму”, скоріше слід шукати в сфері політики та ідеології, ніж економіки.

Радянська митна справа, включаючи й митно-тарифне регулювання, також, незважаючи на непівську економічну

активізацію, залишалася скоріше контролюючим, а не фіскальним органом влади.

Джерела та література

1. Девятый всероссийский съезд Советов рабочих, крестьянских, красноармейских и казачьих депутатов. Стенограф. отчет. – М., 1922.
2. Декреты Советской власти. Т. 2. 17 марта – 10 июля 1918 г. – М.: Политиздат, 1959.
3. Известия. – 1921. – 9 августа.
4. Там само. – 9 сентября.
5. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. Ч. I. – М., 1953.
6. Красин Л. Б. Вопросы внешней торговли. – М.: Междунар. отношения, 1970.
7. Красин Л. Б. Монополия внешней торговли и НЭП. – М.: Пролетарий, 1926.
8. Ленин В. И. Полное собрание сочинений. Т. 45. Март 1922 – март 1923. – М.: Изд-во полит. литературы, 1970.
9. Марков Л. Н. Очерки по истории таможенной службы. – Иркутск: Изд-во Иркут. ун-та, 1987.
10. О’Коннор Т. Э. Инженер революции. Внешняя торговля, планирование // О ситуации в России. Альманах “Восток”. – 2005. – № 6 (30) [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.situation.ru/app/j_art_890.htm
11. Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства. – 1918. – № 33. – Ст. 432.
12. Там само. – 1921. – № 59. – Ст. 403.
13. Там само. – 1922. – № 24. – Ст. 266.
14. Шишкин В. А. “Полоса признаний” и внешнеэкономическая политика СССР (1924-1928 гг.). – Л.: Наука, 1983.
15. Шишкин В. А. Советское государство и страны Запада в 1917-1923 гг. Очерки истории становления экономических отношений. – Л.: Наука, 1969.
16. Экономическая жизнь. – 1921. – 5 июля.
17. Там само. – 13 июля.
18. Там само. – 19 июля.
19. Там само. – 24 июля.
20. Там само. – 29 июля.
21. Там само. – 21 августа.
22. Там само. – 26 ноября.
23. Там само. – 8 декабря.
24. Там само. – 20 декабря.
25. Там само. – 29 декабря.

